

Umjetnost Jacksona Pollocka kao poticaj za likovne aktivnosti djece predškolske dobi

Kešćec, Nikolina

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:911193>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-27**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ

Nikolina Kešćec

UMJETNOST JACKSONA POLLOCKA KAO POTICAJ ZA
LIKOVNE AKTIVNOSTI DJECE PREDŠKOLSKE DOBI

Diplomski rad

Zagreb, srpanj 2024.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ

Nikolina Kešćec

UMJETNOST JACKSONA POLLOCKA KAO POTICAJ ZA
LIKOVNE AKTIVNOSTI DJECE PREDŠKOLSKE DOBI

Diplomski rad

Mentorica rada:

mag. art., mag. prim. educ.

Morana Varović Čekolj, predavač

Zagreb, srpanj 2024.

Sadržaj

1. UVOD.....	1
2. APSTRAKTNI EKSPRESIONIZAM.....	2
2.1 PODJELA APSTRAKTOG EKSPRESIONIZMA	2
2.1.1 <i>Akcijsko slikarstvo.....</i>	<i>2</i>
2.1.2 <i>Slikarstvo bojenog polja</i>	<i>4</i>
3. JACKSON POLLOCK.....	5
3.1 <i>Rani život i odrastanje.....</i>	<i>5</i>
3.2 <i>Razdoblje Velike depresije</i>	<i>6</i>
3.3 <i>Ljubav i rad.....</i>	<i>8</i>
3.4 <i>Razdoblje „kapanja“</i>	<i>8</i>
3.5 <i>Propast i smrt.....</i>	<i>12</i>
3.6 <i>Pollockovo nasljeđe.....</i>	<i>13</i>
3.7 <i>Performans slikanje.....</i>	<i>13</i>
4. LIKOVNO STVARALAŠTVO DJECE RANE I PREDŠKOLSKE DOBI	15
5. ULOGA ODGOJITELJA U POTICANJU DJEČJE LIKOVNOSTI.....	16
6. UMJETNIČKA DJELA KAO POTICAJ ZA LIKOVNE AKTIVNOSTI.....	17
7. JACKSON POLLOCK KAO POTICAJ ZA LIKOVNE AKTIVNOSTI	18
7.1 <i>Jaslička skupina</i>	<i>18</i>
7.2 <i>Mlađa skupina.....</i>	<i>21</i>
7.3 <i>Srednja skupina.....</i>	<i>23</i>
7.4 <i>Starija skupina</i>	<i>25</i>
8. ZAKLJUČAK	29
LITERATURA	30

SAŽETAK

Apstraktni ekspresionizam je pravac u umjetnosti nastao kao spoj apstraktne umjetnosti i ekspresionizma. Dijeli se u dvije skupine: akcijsko slikarstvo i slikarstvo bojenog polja. U najpoznatije slikare bojenog polja ubrajaju se Mark Rothko, Barnett Newman, Clyfford Still, dok su predstavnici akcijskog slikarstva Willem De Kooning i Jackson Pollock, koji je glavna tema ovog rada. Pollock razvija novu tehniku slikanja zvanu akcijsko slikarstvo, a koja uključuje kapanje, prskanje i izlijevanje boje na veliko platno koristeći se raznim gestama i pokretima. Obilježja njegova stila slikanja su improvizacija, ples oko platna, bacanje i prolijevanje boje, zbog čega je i dobio nadimak „Jack the Dripper“. Ovaj rad donosi Pollockovu biografiju i pregled njegovih umjetničkih djela. Ostavština Pollockovih izvanrednih djela pruža velike mogućnosti za poticanje dječjeg likovnog stvaralaštva, a što je potvrđeno u praktičnom dijelu ovog rada. U nastavku se objašnjava koliko likovne aktivnosti utječu na cjelokupan razvoj djece, razjašnjava se uloga odgojitelja u poticanju dječjeg likovnog stvaralaštva te kako umjetnička djela potiču djecu na likovnu aktivnost. Za potrebe ovoga rada, djeca iz Dječjeg vrtića „Proljeće“ vlastitim radovima prikazala su kakav dojam na njih ostavljaju Pollockova djela. Aktivnosti su provedene u četirima odgojno-obrazovnim skupinama (jasličkoj, mlađoj, srednjoj i starijoj skupini). Na temelju dječjih radova uočava se pozitivan utjecaj umjetničkih djela kao poticaja za likovnu aktivnost, a s pomoću kojih su djeca razvijala spontanost, maštu i kreativnost.

Ključne riječi: Jackson Pollock, akcijsko slikarstvo, dječje stvaralaštvo.

SUMMARY

Abstract expressionism is a direction in art that arose as a combination of abstract art and expressionism. It is divided into two groups: action painting and colour field painting. The most famous painters of the colour field are Mark Rothko, Barnett Newman, Clyfford Still, while representatives of action painting are Willem De Kooning and Jackson Pollock, who is the main subject of this work. Pollock develops a new painting technique called action painting, which involves dripping, splashing and pouring paint onto a large canvas using various gestures and movements. The characteristics of his painting style are improvisation, dancing around the canvas, throwing and spilling paint, which is why he got the nickname 'Jack the Dripper'. This thesis presents Pollock's biography and an overview of his works of art. The legacy of Pollock's extraordinary works provides an immense potential for encouraging children's artistic creativity, which is confirmed in the practical part of this paper. In the following, it is explained to what extent artistic activities influence the overall development of children, the role of educators in encouraging children's artistic creativity is clarified and how works of art encourage children to be artistically active. For the purposes of this paper, the children from the kindergarten 'Proljeće' showed with their own works what impression Pollock's works leave on them. The activities were conducted in four educational groups (nursery, junior, middle and senior groups). Based on children's works, a positive influence of works of art can be seen as an incentive for artistic activity, with the help of which children developed spontaneity, imagination and creativity.

Key words: Jackson Pollock, Action Painting, Children's Creativity.

1. Uvod

S likovnom se umjetnošću djeca susreću već u ranoj i predškolskoj dobi. Likovno izražavanje jedan je od načina koji djeci omogućuje da se subjektivno izraze iznoseći vlastite ideje, misli i osjećaje. Ono također utječe na cjelokupan dječji razvoj i pridonosi razvoju kreativnosti. Odgojitelji, kao nositelji odgojno-obrazovnog procesa, imaju zadaću uvesti djecu u svijet likovnog stvaralaštva te im ga približiti na najjednostavniji način. Oni prije svega moraju biti upoznati s razvojnim obilježjima djece i znati kako djecu nenametljivo usmjeravati prema likovnosti.

Iako djeci osim papira i olovke često ne treba dodatan poticaj da bi se kreativno izrazila, bogata ostavština velikih likovnih umjetnika može biti odličan poticaj za dječje likovno stvaralaštvo. Zahvaljujući studiju ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja i kolegijima vezanima za likovnu kulturu i stvaralaštvo, imala sam se priliku susresti s raznim likovnim umjetnicima i njihovim djelima. Najveći trag u sjećanju ostavio mi je Jackson Pollock. Kako bih se bolje upoznala s njegovim djelima i načinom slikarstva, odlučila sam ga detaljnije istražiti pišući ovaj rad.

Prvi dio diplomskog rada opisuje apstraktni ekspresionizam, kao pravac umjetnosti koji se dijeli na akcijsko slikarstvo i slikarstvo bojenog polja. Upravo je Jackson Pollock jedan od glavnih predstavnika akcijskog slikarstva. U nastavku rada donosi se pregled cjelokupnog Pollockova života i njegovih najpoznatijih djela, ono po čemu je važan i kako je tekao razvoj njegova stvaralaštva. Kasnije se nastoji opisati uloga odgojitelja u poticanju dječjeg likovnog izražavanja i kako se umjetničko djelo može ponuditi djeci kao poticaj za stvaralaštvo. U drugome dijelu ovog rada opisane su likovne aktivnosti provedene u vrtićkim skupinama, a potaknute umjetničkim djelima Jacksona Pollocka nastalima kao rezultat akcijskog slikarstva.

2. Apstraktni ekspresionizam

Apstraktni ekspresionizam umjetnički je pokret nastao u Sjedinjenim Američkim Državama četrdesetih godina 20. stoljeća. Predvodila ga je generacija američkih umjetnika odraslih za vrijeme Velike depresije te Drugog svjetskog i Hladnog rata. Njegov nastanak obilježava sinteza apstraktne umjetnosti i ekspresionizma pod utjecajem nadrealističkog automatizma. Od apstraktne umjetnosti preuzete su čiste forme koje su plodovi likovne mašte umjetnika, dok je ekspresionizam ideja izraza unutrašnje potrebe ostvarena deformacijom i apstrahiranjem likovne forme. Nadrealizam se pak očituje u gestualnom stvaranju utemeljenom na sviješću nekontroliranog djelovanja (Šuvaković, 2005).

Apstraktni ekspresionisti izražavali su se nadrealističkom metodom automatizma, postignutom gestualnim aktivnostima. Slika nastala navedenom metodom nije prikazivala sadržaj, već polje slikarova tijela koje ostavlja tragove, a tragovi postaju sadržaj. Dakle, slika je bila rezultat kretanja, akcije i intervencije (brzine, geste, znaka, slučaja); a radila se kistom, prolijevanjem boje iz kante, prskanjem četkom (takozvani *dripping*). Nedostatak središta na slici i ravnomjerno prolijevanje boje prema rubovima dokaz je spontanosti, još jedne od glavnih značajki ovog razdoblja, a koja je postala prihvatljiva u načinu rada (Jakubin, 2006).

2.1 Podjela apstraktnog ekspresionizma

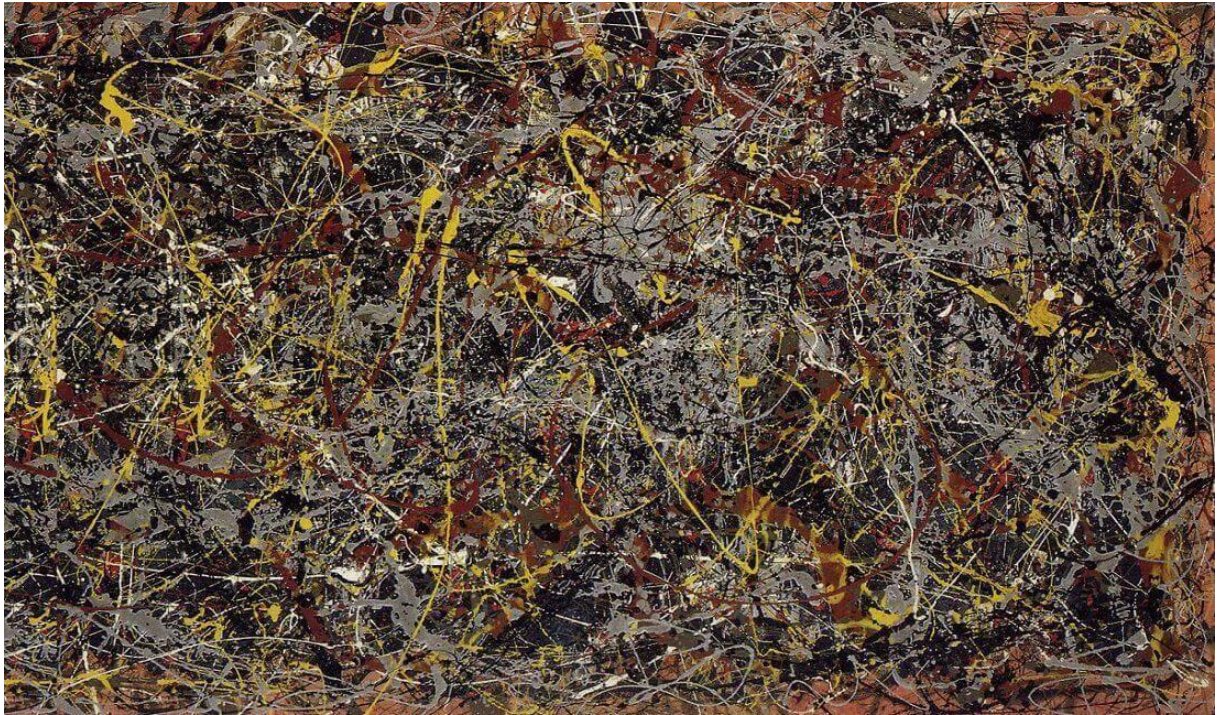
Hess (2005) apstraktni ekspresionizam dijeli u dvije skupine. Prva skupina uključuje tzv. „akcijske slikare“ kao što su Jackson Pollock i Willem de Kooning, usredotočene na intenzivni ekspresivni stil gestualnog slikarstva. Druga skupina uključuje pasivnije slikare „bojenog polja“, od kojih su najpoznatiji Mark Rothko, Barnett Newman i Clyfford Still, koji su bili više usmjereni na odraz i sâm ugođaj slike. Premda su tehnike slikanja ovoga pravca različite, nekoliko umjetnika okušalo se u eksperimentiranju s oba pravca.

2.1.1 Akcijsko slikarstvo

Najpoznatijim umjetnikom apstraktnog slikarstva smatra se Jackson Pollock. Njegova djela velike su apstraktne kompozicije nastale kao rezultat prskanja ili kapanja boje po polegnutu platnu slikajući čak i stojeći. Takav način umjetničkog izražavanja zove se akcijsko slikarstvo.

Slikar prenosi izraz svojih emocija jasnim potezima, a istodobno stvara apstraktnu sliku koja nema početak, kraj niti središte („Broj 5“, 1948) (slika 1) (Jakubin, 2006).

Slika 1. Jackson Pollock; Broj 5, 1948.

Izvor: <https://www.jackson-pollock.org/number-5.jsp> (Pristupano: 15. 5. 2024.)

Pollock je razvio ovu novu tehniku uz pomoć supruge Lee Krasner. Akcijsko slikarstvo uključivalo je kapanje boje na položeno platno ritmičkim potezima velikog nabijenog kista ili izravno iz limenke. Plešući oko platna, izljevajući i kapajući boju, nastajale su posve apstraktne slike ogromnih razmjera. Njihova je autentičnost bila u izravnosti i neposrednosti izražavanja, odnosno u slikarovu načinu prenošenja svojih unutarnjih impulsa. Time su odbačeni svi tradicionalni koncepti kompozicije, volumena i prostora (*Visual Arts Encyclopedia*).

Willem De Kooning također pripada akcijskim slikarima, no njegova su djela tehnički i estetski različita od Pollockovih. Njegova serija nasilnih zlokobnih žena prikazuje njegov figurativni stil, iako je stvarao i apstraktna djela. Kao i Pollock, vjerovao je da putem djela može iznijeti razne emocije (ljutnju, bol, dramu, ljubav) i stanje uma (*Visual Arts Encyclopedia*).

2.1.2 Slikarstvo bojenog polja

Slikarstvo bojenog polja, kao drugi stil apstraktnog slikarstva, razvija se nakon akcijskog slikarstva. Pojavio se kao rezultat eksperimentiranja novih umjetnika (Marka Rothka, Clyfforda Stilla, Barnetta Newmana), koji su promatrača nastojali potaknuti na razmišljanje. Budući da su djela navedenih umjetnika bila velikih razmjera, njihova je veličina bila namijenjena za stvaranje učinka kod gledatelja. Ovim djelima slikari su nastojali postići nešto „uzvišeno“, a ne lijepo, ciljali su prema vlastitom oslobođenju od svih ograničenja sjećanja, nostalgije, asocijacija, legendi i mitova kao sredstava zapadnoeuropskog slikarstva.

Mark Rothko je uz Clyfforda Stilla bio jedan od najvažnijih slikara bojenog polja. Njegova djela sastoje se od dvaju/triju vodoravnih ili okomitih pravokutnika različitih boja, širine i visine, na jednako obojenoj pozadini (slika 2). Pravokutnici su ispunjeni jarkom bojom ili promjenjivim tonovima, dok im se rubovi zamućuju, što aludira na lebdenje boje po plohi (Oxford Illustrated Encyclopedia of the Arts, 1990).

Slika 2. Mark Rothko; Narančasto i žuto, 1956.

Izvor: <https://www.ideelart.com/magazine/mark-rothko-orange-and-yellow> (Pristupano: 15. 5. 2024.)

3. Jackson Pollock

Paul Jackson Pollock bio je američki slikar, a ujedno jedan od predstavnika apstraktnog ekspresionizma. Poznat je i kao začetnik umjetničkog pravca poznatog pod nazivom „akcijsko slikarstvo“. Za njegovu slavu bila je važna tehnika radikalnog izlivanja/kapanja boje, koju je često primjenjivao u stvaranju svojih glavnih djela. Time je stekao širok publicitet i ozbiljno priznanje (O'Connor, 2024).

3.1 Rani život i odrastanje

Jackson Pollock rođen je 28. siječnja 1912. u gradiću Codyju američke savezne države Wyoming. Bio je peto dijete siromašnih roditelja škotsko-irskog podrijetla. Njegov otac, LeRoy Pollock bio je farmer, dok je Pollockova majka, Stella May McClure bila snažna žena umjetničkih ambicija. S obzirom na to da je imao četvero braće, često je žudio za pažnjom koja mu je nedostajala. Tijekom njegova djetinjstva, Pollockova se obitelj često selila po Zapadu (Kaliforniji i Arizoni). U Pollockovoj osmoj godini života otac je napustio obitelj, a njegov najstariji brat Charles, koji je također bio umjetnik, postao je glava obitelji. Samim time, imao je velik utjecaj na Pollockove buduće umjetničke ambicije (Biography, Jackson Pollock – biografija).

1928. godine, preseljenjem u Los Angeles, Pollock upisuje Manual Arts High School, gdje otkriva svoju strast prema umjetnosti. Tamo je došao pod utjecaj ilustratora i slikara Fredericka Johna de St. Vrainia Schwankovskog. Schwankovsky ga je podučio crtanju i slikanju te mu približio europsku modernu umjetnost, ali i ohrabrio njegov interes za teozofsku književnost (O'Connor, 2024).

Nakon što je postao punoljetan, preselio se u New York kod brata Charlesa, koji je tamo studirao umjetnost. Ubrzo je počeo studirati u Ligi studenata umjetnosti kod Charlesova učitelja Thomasa Harta Bentona, regionalističkog slikara koji ga je podučio crtanju, slikanju i kompoziciji. Pollock je mnogo vremena provodio s Bentonom, najviše čuvajući njegovog malenog sina. Zahvaljujući tome, Bentoni su Pollocku postali obitelj kakvu nikad nije imao (Biography, Jackson Pollock – biografija).

3.2 Razdoblje Velike depresije

1935. godine Pollock je zaposlen kao slikar na štafelaju u Saveznom umjetničkom projektu, koji mu daje ekonomsku stabilnost u nekoliko nadolazećih godina Velike depresije. Pollockovi su radovi tada bili pod snažnim utjecajem metoda kompozicije i ekspresionističke vizije američkoga slikara Alberta Pinkhama Rydera. Njegova su se tadašnja djela sastojala od malih krajolika i figurativnih scena. Primjer je takvog djela „Going West“ (slika 3), koje sadrži motive vezane za njegovo rodno mjesto Cody (Biography, Jackson Pollock – biografija).

Slika 3. Jackson Pollock; Going West, 1935.

Izvor: <https://www.jackson-pollock.org/going-west.jsp> (Pristupano: 15. 5. 2024.)

Za vrijeme trajanja Velike depresije, tadašnji je predsjednik Franklin D. Roosevelt pokrenuo program zvan „Projekt javnih radova umjetnosti“, namijenjen pokretanju gospodarstva. Na taj se program prijavio Pollock, sa svojim bratom Sandeom te su se obojica zaposlila na odjelu za murale. Program je doveo do mnogih Pollockovih umjetničkih djela, kao i do djela njegovih suvremenika poput Willema de Kooninga, Marka Rothka i Josea Clementea Orozca (O'Conner, 2024).

Unatoč tome što je bio zaokupljen poslom, Pollock se predao alkoholu. 1937. godine započeo je sa psihijatrijskim liječenjem od alkoholizma, a samo godinu dana kasnije doživio je živčani slom, zbog čega je institucionaliziran na razdoblje od četiri mjeseca. Nakon tog razdoblja njegov je rad postao poluapstraktan. U njegovim se djelima posebno isticala asimilacija motiva španjolskih modernih umjetnika Joana Miroa i Pabla Picassa i meksičkog muralista Josea Clementea Orozca. Nadrealističko istraživanje nesvjesnog i jungovski simbolizam okarakterizirali su tadašnji Pollockov rad. Kao poznata djela ovog razdoblja navode se „Ptica“ (slika 4), „Muškarac i žena“ i „Čuvari tajne“ (Biography, Jackson Pollock – biografija).

Slika 4. Jackson Pollock; Ptica, 1941.

Izvor: <https://www.moma.org/collection/works/79672> (Pristupano: 19. 5. 2024.)

3.3 *Ljubav i rad*

1941. godine Pollock je na zabavi upoznao Lee Krasner, uglednu židovsku suvremenu umjetnicu. Interesirajući se za njegov rad, Lee ga je odlučila posjetiti u njegovu studiju. Nakon posjeta ostala je impresionirana njegovom umjetnošću, a nedugo nakon toga ušli su u ljubavnu vezu. Ona se preselila u njegov stan, a njezino divljenje prema Pollocku znatno je utjecalo na njegovo samopouzdanje. Upoznala ga je sa svojim prijateljima, među kojima se ističe slikar Hans Hoffmann, a Pollock je u tom razdoblju naslikao tri nova djela (Biography, Jackson Pollock – biografija).

Iste se godine umjetnica Peggy Guggenheim vratila u New York, gdje je otvorila galeriju naziva „Umjetnost ovog stoljeća“. S vremenom se zainteresirala za Pollockov rad te ga konačno i upoznala 1943. godine. Ubrzo je od njega tražila da joj pošalje jedno svoje djelo za njezinu galeriju, a Pollock joj je poslao djelo „Stenografski lik“. To je djelo na proljetnoj izložbi impresioniralo mnoge umjetnike, od kojih je jedan bio nizozemski slikar Piet Mondrian. Zahvaljujući Mondrianu, Pollock je dobio priliku za samostalnu izložbu u Peggynoj galeriji. Pollock je bio vrlo uzbuđen što je dobio priliku za prvu samostalnu izložbu, a njegov je rad bio prožet energijom i inspiriran motivima primitivne umjetnosti (Claire, 2003).

Pollock i Krasner vjenčali su se u listopadu 1945. godine te se preselili u kuću u East Hamptonu, na južnoj obali Long Islanda. Za to je vrijeme Guggenheim Pollocku davala stipendiju za rad, dok je Krasner bila usmjerena na promicanje i upravljanje suprugovim umjetničkim djelima. Pollocku je veoma godilo što ponovno živi na selu, a novo okruženje i supruga koja mu je pružala podršku također su imali pozitivan utjecaj na njegove novonastale projekte. Godinu dana kasnije Pollock je preuredio štalu u privatni studio. S vremenom je sve više razvijao tehniku „kapanja“, pri čemu je boja doslovno tekla s njegovih alata na platna postavljena na pod. Godinu dana kasnije Guggenheim je predala Pollocka Betty Parsons, trgovkinji umjetninama koja je preuzela dio njezinih umjetnika. Parsons ga nažalost nije mogla stipendirati, no isplaćivala bi mu novac kada bi njegove slike bile prodane (Biography, Jackson Pollock – biografija).

3.4 *Razdoblje „kapanja“*

1947. godine Pollock je prvi upotrijebio tehniku izlivanja odnosno kapanja boje izravno na platno, često izmjenjujući tjedne slikanja s tjednima razmišljanja prije nego što bi djelo bilo

gotovo. Pollock je često govorio da apstraktne putanje načinjene na njegovu platnu „prekrivaju sliku“, a u kasnijim istraživanjima dokazano je da je „prekrivanje“ zapravo oblik slobodnog udruživanja.

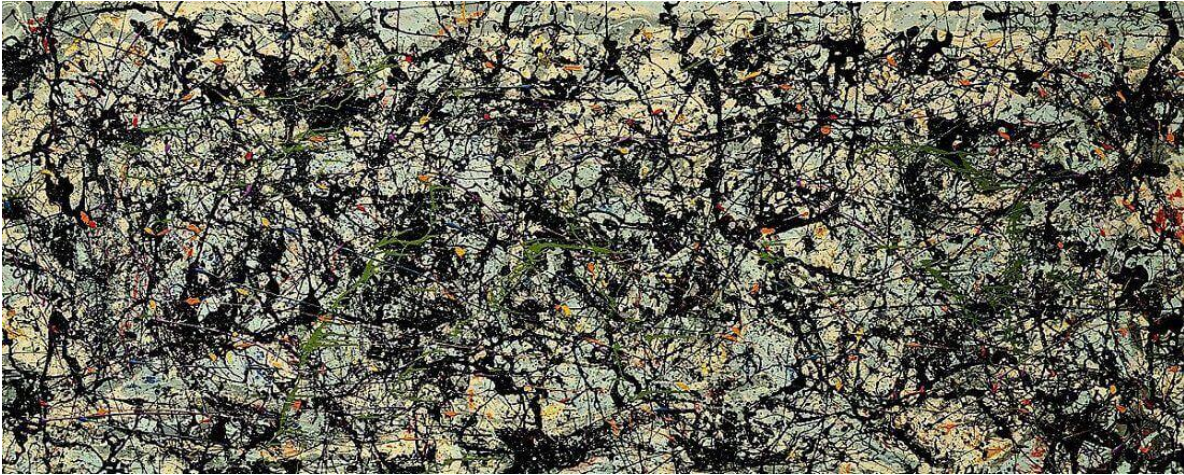
Rezultat rada bile su goleme plohe prekrivene složenim linearnim uzorcima koji su spajali oblik i sliku, zaokupljajući gledatelje svojom veličinom i kompleksnošću. Djela poput „Full Fathom Five“ (slika 5), „Lucifera“ (slika 6), „Broja deset“, „Ritma jeseni“, „Magle boje lavande“ i „Broja trideset i dva“ prikazivala su beskonačnu raznolikost izražaja postignutih metodom izlivenog slikanja (O'Connor, 2024).

Slika 5. Jackson Pollock; Full Fathom Five, 1947.

Izvor: <https://www.jackson-pollock.org/full-fathom-five.jsp> (Pristupano: 23. 5. 2024.)

Slika 6. Jackson Pollock; Lucifer, 1947.

Izvor: <https://www.jackson-pollock.org/lucifer.jsp> (Pristupano: 23. 5. 2024.)

Ruhrberg i suradnici (2005) citiraju Pollocka i njegov način slikarstva:

„Moje slikarstvo nije vezano uz štafelaj. Rijetko prije slikanja napinjem platno. Radije ga pričvrstim na čvrsti zid ili na pod. Potreban mi je otpor čvrste površine. Na podu se bolje osjećam. Osjećam se bliži slici, kao dio nje, jer tako se mogu kretati oko slike, raditi na sve četiri strane i doslovno biti u slici. Tom metodom rade i indijanski slikari na Zapadu. Malo pomalo udaljavam se od slikarskih predmeta – štafelaja, palete, kista i dr. Radije upotrebljavam štapove, nož, tekuću boju ili gust namaz od pijeska, komadića stakla i ostalih neobičnih materijala. Kad stojim u središtu slike, nisam ni svjestan onoga što radim. Tek nakon određenog vremena 'upoznavanja' vidim što zapravo radim. Nije me strah promjena ili mogućnosti da uništim sliku jer ona ima vlastiti život. Ja samo pokušavam pronaći način da taj život izbije na površinu“ (str. 270).

Ubrzo je Pollock postao još popularniji nakon predstavljanja u časopisu „The Life“ u kolovozu 1949. godine. Članak posvećen njemu preko noći mu je promijenio život. Nekolicina njegovih prijatelja postala mu je konkurencija, dok su mu neki umjetnici čak i zamjerali slavu. Kako je Pollockova popularnost rasla, neki kritičari proglasili su ga prevarantom, što je i njega samog natjeralo da preispita svoj rad. Često je pomoć tražio od svoje supruge, tražeći od nje da procijeni koja su djela dobra, nesposoban da sam uoči razliku. Iste je godine izložba Pollockovih radova u galeriji „Betty Parsons“ bila rasprodana, što ga je učinilo najbolje

plaćenim avangardnim slikarom u Americi. Nažalost, slava je na Pollocka loše utjecala; počeo je odbacivati druge umjetnike, među kojima i svojeg bivšeg učitelja Thomasa Harta Bentona (Biography, Jackson Pollock – biografija).

Godinu dana kasnije Pollockova se izložba nije prodavala iako je uključivala slike poput „Broja 4“, koje se smatraju remek-djelima. Sam Pollock pripisao je neuspjeh pogrešnim naslovima te je umjesto simboličnih počeo rabiti brojeve i datume za svako sljedeće dovršeno djelo. S vremenom je i njegova umjetnost postala tamnija. Zanimario je tehniku kapanja i usmjerio se na crno-bijelu, što se nije pokazalo uspješnim. Sve ga je to dovelo do depresije, alkoholizma i čestih tučnjava. Krasner je bila vrlo zabrinuta za tadašnje Pollockovo stanje te se za pomoć odlučila obratiti njegovoj majci. Prisutnost majke pozitivno je utjecala na Pollocka, a on je počeo opet slikati. Dovršio je svoje remek-djelo „Dubina“ (slika 7), a potražnja za njegovim radovima opet je porasla, no s njom je rastao i pritisak koji je Pollock osjećao, popraćen alkoholizmom (Biography, Jackson Pollock – biografija).

Slika 7. Jackson Pollock; Dubina, 1953.

Izvor: <https://www.artchive.com/artwork/the-deep-jackson-pollock/> (Pristupano: 24. 5. 2024.)

Razdoblje Pollockova rada od 1950. do 1952. godine obilježeno je slikanjem samo crnim emajlom. Lijevanjem i kapanjem crne emajlirane boje preko platna načinio je mnoga djela u kojima se očituju njegove ranije slike. Kao važni primjeri slika ovog razdoblja navode se „Eho“ i „Broj sedam“. Krajem 1952. godine Pollock se ponovno vraća boji, pa slika „Konvergenciju“ i „Plave polove“. Tijekom 1953. naslikao je posljednji niz svojih velikih djela; „Portret i san“, „Uskrs i totem“, „Sivilo oceana“. Djelo „Portret i san“ (slika 8) ističe se po tome što dijeli platno na dva dijela koja se razlikuju stilom – apstraktnim i figurativnim (Claire, 2003).

Slika 8. Jackson Pollock; Portret i san, 1953.

Izvor: https://arthive.com/jacksonpollock/works/384652~Portrait_and_a_dream (Pristupano: 24. 5. 2024.)

3.5 Propast i smrt

Pollockovo pijanstvo postalo je vrlo učestalo, što mu je narušilo zdravlje. Sve je to sputavalo Krasner u njezinu poslu te mu ona predlaže da oputuju, no Pollock je odbija. Na kraju Krasner sama odlazi u Pariz kako bi mu dala više prostora, a Pollock počinje izlaziti s drugim ženama. Vrlo brzo pronalazi ljubavnicu iz New Yorka, Ruth Klingman. Do 1956. godine prestao je slikati i baviti se umjetnošću.

Nešto prije ponoći, 11. kolovoza 1956., Pollock se u alkoholiziranom stanju zabio automobilom u stablo nedaleko od vlastite kuće. Njegova ljubavnica Ruth Klingman, koja je bila s njim u autu, ispala je iz automobila i uspjela preživjeti. Druga je putnica, Edith Metzger, nažalost poginula, a Pollock je, odbačen u stablo breze, također odmah preminuo.

Pollockova smrt natjerala je Krasner da se vrati iz Pariza. Nakon pokopa, nastavila je tugovati do kraja života. Živjela je još sljedećih dvadeset godina i aktivno slikala. Bavila se prodajom Pollockovih djela i pažljivo ih distribuirala muzejima. Osnovala je i Zakladu Pollock-Krasner koja je bila usmjerena na davanje potpore mladim umjetnicima u nastanku (Biography, Jackson Pollock – biografija).

3.6 Pollockovo nasljeđe

Pollock je bio opisan kao nenametljiva i nježna osoba kad je bio trijezan, a agresivna i nasilna kada bi bio pijan. Njegova je umjetnost zapravo bila ravnoteža između ovih dviju krajnosti. Tvrdio je da umjetnost proizlazi iz nesvjesnog, a sebe je doživljavao subjektom svog slikarstva. Nekoliko mjeseci nakon njegove smrti časopis Time prozvaao ga je „Jack the Dripper“, a Pollockovo ime postalo je sinonim za ekstremni umjetnički hir.

Ironična je činjenica da se Pollock nikad nije obogatio, unatoč slavi koju je stekao. Nijedna slika nije bila prodana za više od 10.000 dolara, što ga je dovelo do čestih financijskih problema.

U prosincu 1956. godine je u Muzeju moderne umjetnosti u New Yorku održana memorijalna retrospektivna izložba u čast Jacksona Pollocka, a 1967. još jedna. Pollock ostaje zapamćen kao jedan od najutjecajnijih slikara i umjetnika 20. stoljeća (O'Connor, 2024).

3.7 Performans slikanje

Performansna umjetnost proizišla je iz Pollockova akcijskog slikarstva. Sam naziv akcijsko slikarstvo osmislio je kritičar Harold Rosenberg nastojeći opisati način Pollockova slikarstva. Rosenberg je proces slikanja smatrao mnogo važnijim od konačnog djela, čime se Pollock nije u potpunosti slagao. On je smatrao da slikanjem pronalazi svoj najiskreniji izražaj.

Ljeti 1950. godine, Hans Namuth zabilježio je Pollockove tehnike slikanja. Fotografije prikazuju Pollocka koji lijeva, prska ili baca boju stojeći na samom rubu platna, pritom se

koristeći žlicama, tvrdim kistovima, štapovima, ali i golim rukama kako bi nanio boju (O'Hara, 1959).

4. Likovno stvaralaštvo djece rane i predškolske dobi

Likovna djela i umjetnost imaju veliku ulogu u cjelovitom razvoju djece u razdoblju rane i predškolske dobi. To razdoblje naziva se još „zlatno doba kreativnosti“, stoga nekolicina autora djecu vidi kao utjelovljenje ljudske kreativnosti. Kreativnost je osobina koja se često razvija obrazovanjem, a Županić Benić i Bačlija Sušić (2018), prema Zimmerman (2009), navode da je razvoj kreativnosti u obrazovanju obično usmjeren na umjetnost. Predškolsko razdoblje važno je za razvoj kreativnosti, a kreativnost je usko vezana s umjetnošću.

Dječji likovni izraz opisuje se kao izražajna sposobnost, odnosno sposobnost oblikovanja i komunikacije. Ta sposobnost rezultat je djetetova prirodnog potencijala. Likovnim izražavanjem djeca predstavljaju sadržaj svoje svijesti koji je nastao kao plod vlastitih ideja, viđenja i mišljenja. Sukladno tome, likovno stvaralaštvo razvija se ili slabi ovisno o stupnju djetetove individualnosti (Belamarić, 1987).

Budući da su djeca zaista sklona likovnom izražavanju, postoje mnoga stajališta koja objašnjavaju zašto je to tako. Nekolicina znanstvenika tvrdi da je nagon za likovnim izrazom djece vezan za urođenu sklonost za igrom. Drugi pak misle da se djeca likovno izražavaju da bi zadovoljila svoju unutrašnju potrebu za izražavanjem. Treća skupina znanstvenika povezuje likovno izražavanje sa samom motoričkom aktivnosti. (Grgurić i Jakubin, 1996).

Isti autori navode kako na sam proces likovnog stvaralaštva utječu dječji doživljaj i akcija. Djeca likovnim izrazom prikazuju ono što ih zanima, a sam proces stvaralaštva u njima budi osjećaj uzbuđenja i oduševljenja, kada se tijekom izrade likovnog rada koriste raznim materijalima i sredstvima te pokretima. Grgurić i Jakubin (1996) opisali su dječji likovni izraz kao spontan, ekspresivan, skladan, ritmičan te kao spoj fantastičnog i stvarnog. Važno je poznavati dječja razvojna obilježja i mogućnosti kako se dječji likovni rad ne bi pogrešno tumačio.

Paralelno se uz razvoj djetetova likovnog stvaralaštva događa još nekoliko procesa: razvoj fine motorike prstiju, šake i ruke, upoznavanje i ovladavanje sredstvom rada, upoznavanje i razvoj znanja o okolini te razvoj potreba i mogućnosti njezina prikazivanja (Grgurić i Jakubin, 1996).

5. Uloga odgojitelja u poticanju dječje likovnosti

Odgojiteljska je uloga važna u razvoju i poticanju kreativnosti djece putem umjetnosti. Prije svega, stavovi odgojitelja o bavljenju likovnošću znakoviti su za njihovu sposobnost provođenja likovnih aktivnosti. Na stavove odgojitelja o umjetnosti utječe njihovo obrazovanje, kao i prethodno osobno i profesionalno iskustvo. Ako oni imaju pozitivna iskustva s umjetnošću, vrlo je vjerojatno da će provoditi likovne aktivnosti u skupinama. No, ako su njihova iskustva negativna, sigurno će smanjiti provođenje likovnih aktivnosti (Županić Benić i Bačlija Sušić, 2018).

Osoba koja uvodi djecu u likovne aktivnosti u dječjem vrtiću upravo je odgojitelj. Njegova je zadaća osmišljavanje, planiranje i provođenje likovnih aktivnosti u skupini. Time djecu uvodi u svijet likovnosti, a slijede analiza i vrednovanje odgojno-obrazovnog rada. Pritom moraju obratiti pozornost na psihofizičke osobine i dječje mogućnosti te im nuditi primjerene materijale i sredstva. Važno je usmjeriti pozornost i na prostor i okruženje u kojem se djeca nalaze. Novaković i Tomljenović (2015) opisuju poticajno okruženje kao funkcionalan, estetski oblikovan prostor koji nudi bogatstvo različitih materijala i slobodu kretanja djece, a u kojem prevladava i pozitivna atmosfera.

Novaković (2015) tvrdi da je primarna uloga odgojitelja osigurati djeci poticajno okruženje kako bi ona mogla učiti svim svojim osjetilima; vidom, sluhom, dodirom i pokretom. Vrlo je važno pritom uključiti rukovanje različitim sredstvima koje će djetetu pružiti cjelovitost opažanja, doživljavanja i poimanja. Stoga, provođenje likovnih aktivnosti razvija osjetilnu percepciju i potiče dječju znatiželju. Važno je naglasiti i potrebu uključivanja djece u sve faze kreativnog procesa (planiranje aktivnosti, oblikovanje ideja, djelovanje i stvaranje, razgovor o radu i likovnom procesu).

Novaković (2015) tvrdi da bi odgojitelj trebao upoznati djecu s različitim likovnim tehnikama i materijalima te ih poticati da shvate kako određene tehnike funkcioniraju, kako se koristiti određenim sredstvima i materijalima te im dati priliku da istražuju. Pritom im treba pružiti dovoljno vremena za rad, poticati ih na samostalnost, ali i poštovati njihovu zainteresiranost za likovno izražavanje.

6. Umjetnička djela kao poticaj za likovne aktivnosti

Petrač (2015) u svojoj knjizi govori o umjetničkom djelu kao poticaju za likovnu aktivnost. Djeca poput umjetnika promatraju okolinu, a zapaženo stavljaju na papir ili neku drugu plohu i stvaraju likovno djelo. Petrač (2015) tvrdi da djeca trebaju vizualan, nevizualan i likovno-kompozicijski element, koji im služi kao poticaj. Da bi djecu potaknuli na likovno stvaranje i izražavanje, potreban je određeni likovno-jezični sadržaj te tema i motiv.

Grgurić i Jakubin (1996) navode da kvalitetna umjetnička djela poticajno djeluju na djecu tako što oslobađaju njihovu sposobnost i sklonost za likovno stvaralaštvo, ulaze u dječju svijest i potiču njihovu maštovitost. Pri nuđenju određenog umjetničkog djela kao likovnog poticaja, važno je obratiti pozornost na korisnost autora i njegovih radova, sadržajnu primjerenost određenog djela i praktično-izvedbenu primjerenost djela. (Kušćević, 2016). O odgojitelju ovisi kako će predstaviti umjetničko djelo djeci. Sam proces upoznavanja s umjetničkim djelom mora biti kreativan, ali i kvalitetan te dopustiti mogućnost međudjelovanja djeteta i umjetničkog djela.

Djeca doživljavaju umjetnička djela osobno, ovisno o razini intelektualnog razvoja. Kako bi ona najbolje razumjela djelo, potrebno im je rastumačiti djelo na najjednostavniji način i objasniti im termine s kojima se ranije nisu susrela. Promatrajući likovno-umjetničko djelo, djeca postaju pismena u području likovnosti usvajanjem likovnih vrijednosti i likovno-jezičnih struktura (Petrač, 2015).

Petrač (2015) navodi kako umjetničko djelo služi kao motiv: umjetničko djelo kao likovno-jezični i tematski citat, likovno-jezična redefinicija umjetničkog djela, umjetničko djelo kao izvor novih motiva, likovni i kompozicijski elementi umjetničkog djela kao poticaj za izražavanje i stvaranje te osamostaljenje lika iz cjeline. Umjetničko djelo može se iskoristiti i kao poticaj za stvaranje novih motiva, koje bira odgojitelj sâm ili s djecom. Djeci treba pružiti mnogo različitog likovnog materijala i dovoljno vremena za likovni proces kako bi se osnažio njihov interes za likovnim stvaralaštvom.

7. Jackson Pollock kao poticaj za likovne aktivnosti

Umjetnik Jackson Pollock, najpoznatiji po svojoj tehnici akcijskog slikarstva, poslužio mi je kao poticaj za likovne aktivnosti u Dječjem vrtiću „Proljeće“ u Svetom Ivanu Zelini. Praktični dio ovog rada usmjeren je na dobivanje spoznaja o tome kako ponuđeno umjetničko djelo utječe na dječje likovno stvaralaštvo. Kao poticaj za aktivnosti primijenjena su različita likovna djela Jacksona Pollocka, a djeca su se u aktivnostima koristila raznim materijalima i sredstvima za rad. Likovne aktivnosti provedene su u jasličkoj, mlađoj, srednjoj i starijoj skupini. U nastavku rada bit će prikazani likovni radovi djece po skupinama, od najmlađe do najstarije.

7.1 Jaslička skupina

Prva skupina u kojoj sam provela likovnu aktivnost bila je starija jaslička skupina (djeca od dvije do tri godine). Aktivnost je zamišljena tako da svatko dijete napravi svoj rad. U aktivnosti je sudjelovalo devetero djece. Djeca su imala priliku vidjeti razna djela Jacksona Pollocka nastala kao rezultat akcijskog slikarstva, čije sam slikovne materijale postavila na za njih na lako vidljivo mjesto. Poslije doručka sam na stol postavila deblje špagice, papire i temperu raznih boja i dopustila djeci da sama odluče hoće li pristupiti likovnoj aktivnosti. Ti su ih poticaji na stolovima u likovnom kutiću privukli. Onima koji su se odlučili uključiti pokazala sam na vlastitom primjeru kako se slika špagicama, s obzirom na to da su se tada prvi put susreli s tim sredstvom. Svi su shvatili tehniku slikanja, a svatko je mogao odabrati hoće li slikati s više boja ili samo s jednom. Jedna je djevojčica odlučila umjesto špagica iskoristiti prstiće te je s pomoću njih nanosila boju, što je još dvoje djece potaknulo na isto. Sva su se djeca koristila najmanje dvjema različitim bojama za rad. Cijeli proces trajao je desetak minuta, samo je jedna djevojčica, koja se izrazito uživala u aktivnosti, slikala dvadeset minuta tražeći još jedan čisti papir.

Slika 9. Starija jaslička skupina

Izvor: vlastita galerija.

Slika 10. I. P. (3 god.)

Izvor: vlastita galerija.

Slika 11. M. C. (2.5 god.)

Izvor: vlastita galerija.

Slika 12. A. Č. P. (2 god.)

Izvor: vlastita galerija.

7.2 Mlađa skupina

Druga skupina u kojoj sam provela likovnu aktivnost potaknutu Jacksonom Pollockom bila je mlađa skupina (djeca od tri i četiri godine). Ovoj skupini djece, umjetnika sam predstavila s pomoću kratkog videa napravljenog kao crtić u kojem je opisan Pollockov život i način slikanja, a nakon videa pokazala sam im fotografije njegovih djela nastalih akcijskim slikarstvom („Broj 1“, „Broj 5“, „Ritam jeseni“, „Broj 31“, „Plavi polovi“). Nakon ogledanog videa uslijedio je razgovor o viđenom, a nakon što su djeca čula da će i ona slikati na isti način, postala su još više uzbuđena. Uz pomoć djece postavila sam na pod veliku plahtu, koja nam je bila podloga za rad. Ova likovna aktivnost zamišljena je kao rad u skupinama, u kojem djeca surađujući stvaraju zajedničko umjetničko djelo. Svako dijete koje je željelo sudjelovati dobilo je svoj kist i čašicu s temperom. Prije nego što sam djeci dala uputu o tome što će raditi, jedan je dječak pitao: „Teta, budemo mi sad kapali s kistovima kao i striček na videu?“ Time je ujedno započela aktivnost akcijskog slikarstva. Dvanaestero djece odmah se okupilo oko plahte i s oduševljenjem treslo svoje kistove pune tempere. Odmah kada bi potrošili temperu iz čašice, tražili bi da im dam još kako bi mogli nastaviti. Tijekom cijelog procesa zaista su svi bili vrlo uživljeni, a po dječjem osmijehu vidjelo se koliko zapravo uživaju u ovakvoj vrsti aktivnosti.

Slika 13. Početak aktivnosti

Izvor: vlastita galerija.

Slika 14. Kraj aktivnosti

Izvor: vlastita galerija.

Slika 15. Likovni rad mlađe skupine

Izvor: vlastita galerija.

7.3 Srednja skupina

Treća skupina u kojoj sam provela likovnu aktivnost bila je srednja dobna skupina djece, od četiri do pet godina. Princip rada bio je isti kao i u prethodnoj skupini, no razlikovao se po površini na koju se boja nanosila. Nakon predstavljenog akcijskog slikarstva i samog umjetnika djeci, pokazala sam im njegova umjetnička djela koja su djeca nakratko proučila. Na podu sam djeci ponudila dugačak papir i svakome od njih omogućila neometan pristup. Potom je nekolicina njih sama tražila da im dam kistove i tempere, što je pokazalo koliko su zapravo nestrpljivi. Nije im trebalo davati dodatne upute, već sam ih dodatno potaknula da pokušaju boju nanositi na papir istiskivanjem tempere iz boca. Dvije djevojčice shvatile su uputu, no ipak su temperu odlučile razmazati kistovima. Ostali nisu bili zainteresirani za istiskivanje, već su nastavili špricati boju kistovima.

Slika 16. Početak aktivnosti

Izvor: vlastita galerija.

Slika 17. Proces nastanka umjetničkog djela

Izvor: vlastita galerija.

Slika 18. Proces nastanka umjetničkog djela

Izvor: vlastita galerija.

Slika 19. Kraj aktivnosti

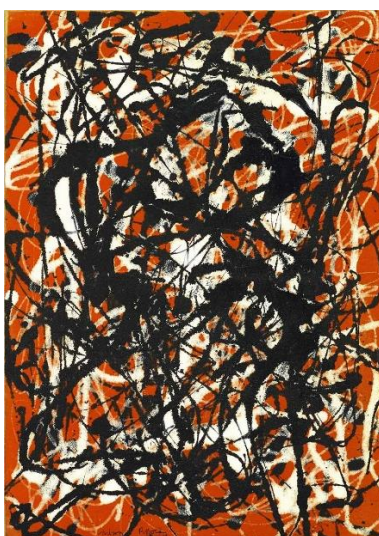
Izvor: vlastita galerija.

7.4 Starija skupina

Posljednja skupina u kojoj je provedena likovna aktivnost potaknuta stvaralaštvom Jacksona Pollocka, starija je skupina (djeca od 5 i 6 godina). Projekcijom videozapisa o Jacksonu Pollocku djeca su pobliže upoznala umjetnika i njegov način izražavanja. Uslijedio je razgovor o viđenom, a jedan dječak prokomentirao je da on kod kuće, na zidu u dnevnom boravku ima sličnu sliku. Za potrebe ove aktivnosti kao poticaj poslužile su dvije slike: „Free form“ i „Shimmering substance“. Budući da je aktivnost zamišljena kao pojedinačan rad, nekoliko dana prije same aktivnosti zamolila sam djecu da svatko donese jednu kutiju od cipela kako bi mogli uspješno izvršiti aktivnost. Djeci sam uz tempere i bijele i crvene papire ponudila malene kuglice i pikule. Prije no što su krenuli s aktivnošću, upitala sam ih kako bi oni s pomoću ponuđenih sredstava naslikali odabrana djela. Jedna djevojčica rekla je da kuglice prvo mora umočiti u temperu i valjati ih po papiru. Druga je djevojčica, pak, došla do zaključka da prvo istisne boju na papir te da s pomoću kutije manipulira kuglicama. Sve djevojčice uključile su se u aktivnost pažljivo birajući boje i promatrajući djela koja su bila izložena kao poticaj. Dječake je najviše privuklo manipuliranje kuglicama s pomoću kutije te ih je to najviše potaknulo na sudjelovanje. Sva prisutna djeca pristupila su aktivnosti, a mnogo njih napravilo je i više od jednog rada.

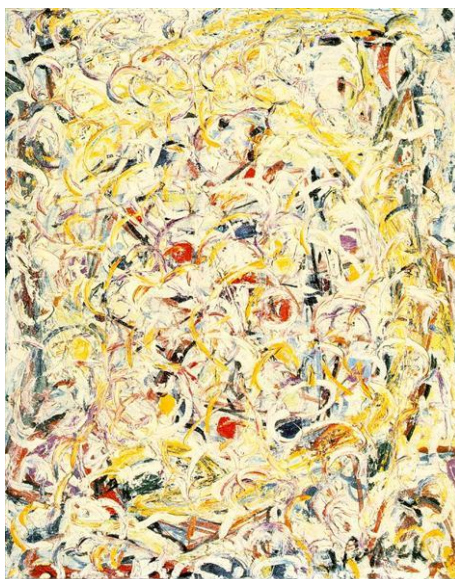
Djela iskorištena kao poticaj za likovnu aktivnost:

Slika 20. Jackson Pollock; Free form

Izvor: <https://www.canvastar.com/en/jackson-pollock-free-form> (pristupano: 4. 6. 2024.)

Slika 21. Jackson Pollock; Shimmering substance

Izvor: <https://www.artchive.com/artwork/shimmering-substance-jackson-pollock-1946/>

(pristupano: 4. 6. 2024.)

Djeca u aktivnosti:

Slika 22. Početak aktivnosti

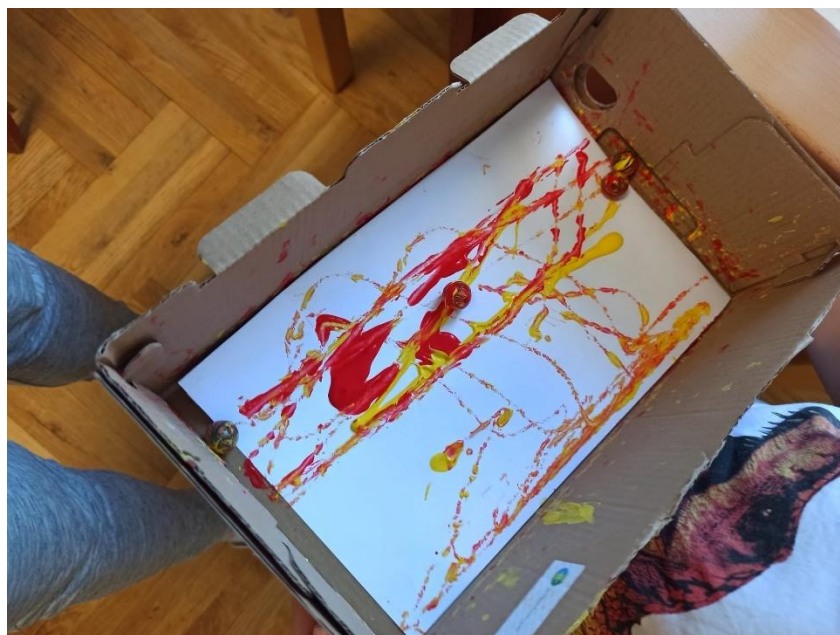

Slika 23. Tijek aktivnosti

Izvor: vlastita galerija.

Slika 24. Miješanje boja

Izvor: vlastita galerija.

Slika 2185. R. M. (5,5 god.)

Slika 26. B. D. (6 god.)

Izvor: vlastita galerija.

Slika 27. Početak aktivnosti

Slika 28. Tijek aktivnosti

Slika 29. A. T. (6. god.)

Slika 30. F. M. (6. god.)

Izvor: vlastita galerija.

8. Zaključak

Apstraktno slikarstvo, odnosno apstraktni ekspresionizam u svijet likovne umjetnosti donosi jednu novu dimenziju. Gestualne aktivnosti, kretanje i sama akcija uz kapanje i proljevanje boje na platno u procesu slikanja obilježili su spomenuto razdoblje. Umjetnici poput Marka Rothka, Jacksona Pollocka i Clyfforda Stilla ubrzo postaju veoma poznati, a njihova djela i način slikarstva inspiracija za buduće umjetnike. Usprkos turbulentnom životu, Jackson Pollock ostavlja nasljedstvo fantastičnih djela i novu tehniku zvanu akcijsko slikarstvo. Njegove slike nastale kao rezultat akcijskog slikarstva ističu se svojom originalnošću. Pollock zanemaruje tradicionalne koncepte poput volumena, prostora i kompozicije i naglasak stavlja na ekspresiju. Slike izrazito velikih dimenzija načinjene kao rezultat špricanja, kapanja ili proljevanja boje veliki su potencijal u poticanju djece rane i predškolske dobi na likovno izražavanje.

U svakom djetetu je mali umjetnik, no nužno mu je osigurati razna sredstva za rad. Pišući ovaj rad i pobliže upoznavajući Jacksona Pollocka i njegova djela, shvatila sam kolika se inspiracija može pronaći u svakom njegovu radu. Praktični dio ovog rada potvrđuje tu činjenicu. Pomno osmišljeni metodički postupci i osiguravanje različitih materijala za rad (tempere, pikule, špagice, kistovi) potaknuli su djecu na stvaranje akcijskim slikarstvom. Od najranije pa sve do predškolske dobi, djeca su imala priliku koristiti se nekim novim sredstvima i načinima izražavanja, a rezultati su bili odlični. Važno je djeci dopustiti da na svoj način dožive određeno likovno djelo kao poticaj i potrebno im je omogućiti dovoljno vremena za rad. Zahvaljujući provedenim likovnim aktivnostima, uvjerila sam se da umjetničko djelo zaista može biti sjajan poticaj za dječje stvaralaštvo. Djeca su se mogla izraziti individualno, ali i u skupini, raznim tehnikama i materijalima. Budući da je većina aktivnosti zahtijevala pokret i akciju, uočila sam da su se djeca još više uživjela u samo stvaranje. Tijekom procesa moglo se vidjeti koliko su slobodna i kreativna te kako aktivnosti doprinose socijalizaciji, jačaju samopouzdanje, samostalnost i koncentraciju.

Smatram da su likovni umjetnici kao poticaj za likovno stvaralaštvo u dječjim vrtićima slabo upotrebljavani. U svakom umjetniku može se pronaći inspiracija za rad, zato što svatko od njih odiše vlastitom originalnošću i kreativnošću. Odgojitelji bi, zapravo, trebali češće provoditi ovakvu vrstu aktivnosti, ne samo zbog dječje zainteresiranosti, već i zbog osiguravanja različitih dobrobiti za djecu i djelovanja na sve aspekte razvoja djeteta.

Literatura

Knjige:

Belamarić, D. (1987). *Dijete i oblik – likovni jezik predškolske djece*. Školska knjiga, Zagreb.

Claire, O. (2003). *Jackson Pollock (Artist in Their Time)*. Franklin Watts Publishing, London.

Grgurić, N. i Jakubin M. (1996). *Vizualno – likovni odgoj i obrazovanje*. Educa, Zagreb.

Hess B. (2005). *Abstract expressionism*. Germany, Taschen.

Jakubin, M. (2006.) *Vodič kroz povijest umjetnosti: Vremenska lenta*. Zagreb: Školska knjiga.

O'Hara, F. (1959). *Jackson Pollock*. New York: George Braziler.

Oxford Illustrated Encyclopedia of the Arts. (1990). Oxford: Oxford University Press.

Petrač, L. (2015). *Dijete i likovno umjetničko djelo*. Zagreb, Alfa.

Ruhrberg, K., Schneckenburger, M., Fricke, C. i Honnef, K. (2005). *Umjetnost 20. stoljeća*. Köln: Taschen.

Šuvaković M. (2005). *Pojmovnik moderne umjetnosti*. Zagreb: Horetzky.

Mrežni izvori:

Bačlija Sušić, B. i Županić Benić, M. (2018). Glazbeni i likovni senzibilitet odgojitelja kao temelj poticanja dječjeg stvaralačkog izraza. *Croatian Journal of Education*, 20 (Sp. Ed. 3), 93-105. Preuzeto s: <https://doi.org/10.15516/cje.v20i0.3022>

Novaković, S. (2015). Uloga odgojitelja u likovnim aktivnostima djece rane i predškolske dobi. *Croatian Journal of Education*, 17 (Sp. Ed.1), 153-163. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/137685>

Novaković, Svetlana i Tomljenović, Zlata. (2015). Poticajno okruženje za razvoj likovnog stvaralaštva djece rane i predškolske dobi. Preuzeto s: <https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/prilog-skup/629857>

O'Connor, F. (2024). Jackson Pollock. *Encyclopedia Britannica*. Preuzeto s: <https://www.britannica.com/biography/Jackson-Pollock>

Visual Arts Encyclopedia. <http://www.visual-arts-cork.com/index.htm>. Pristupano: 15. 5. 2024.

Biography. Jackson Pollock Biography. Preuzeto s: <https://www.biography.com/artists/jackson-pollock>. Pristupano: 15. 5. 2024.

Izjava o izvornosti diplomskog rada

Izjavljujem da je moj diplomski rad izvorni rezultat mojeg rada te da se u izradi istoga nisam koristila drugim izvorima osim onih koji su u njemu navedeni.

(vlastoručni potpis studenta)